

Pisci i djela

AUGUST ŠENOA

Središnja književna ličnost hrvatskoga devetnaestog stoljeća, tvorac hrvatskoga romana, reformator kazališta, pisac koji je čitavo razdoblje hrvatske književnosti obilježio svojim imenom, August Šenoa, svakoj primitivno shvaćenoj autohtonosti usuprot, djelom i značenjem dokazuje da je domovina — izbor. Otac njegov, Alois Schönoa, koji se 1830. kao *dulciarius episcopalis* (biskupski slastičar) iz Pešte doselio u Zagreb, oženio se 1838. Terezijom pl. Rabacs, i s njom potkraj iste godine dobio sina Augusta, umro je kao građanin grada Zagreba a da hrvatski nije znao ni približno. Hrvatsko rodoljublje Augustovo tako je posljedica sukoba s očevom austrijanštinom sitnovaroškoga tipa i s imperijalnom austrijanštinom u provedbi policijskoga Bachova apsolutizma: uz posebnu napomenu da su zaslužni profesori gornjograd-ske gimnazije zagrebačke, Antun Mažuranić, Adolfo Veber Tkalčević, Matija Mesić, Josip Torbar, Vjekoslav Babukić, Ignjat Katkić i drugi upravo u mraku apsolutizma, unatoč silovitom pritisku nemškutara direktora Josepha Premrùa, spasili hrvatskoj kulturi i književnosti čitavu jednu generaciju izvanrednih talenata među kojima je dovoljno navesti Vatroslava Jagića, Augusta Šenou i Franju Markovića; da su samo njih trojicu oduševili za hrvatski jezik i književnost, bilo bi dovoljno.

Rodio se August Šenoa 14. studenog 1838. u Vlačkoj ulici, djetinjstvo proveo u rodnome gradu i već kao desetogodišnji dječak 1848. osjetio kako mu je preko lica prešao dah povijesti koja će postati glavna muza njegova književnog rada. Siroče bez majke već s osam godina, mali je August bio više nego drugi povezan sa svojim školskim vlaškouličanskim kolegama iz rodne ulice; tu je on, na Ribnjaku, postao vlaškouličanac, Zagrepčanin i hrvatski rodoljub; i već u tim da-

nima došao u sukob s ocem koji je o narodu oko sebe, o njegovu jeziku, o njegovoj povijesti znao manje od svoga sina pučkoškolca. Otac da unaprijed, sin je sve više kročio prema liberalnim, slobodoumnim idejama zapaljenim te znamenite godine, a otac sve više tonuo u malo-građansku senilnu konzervativnost. Paradoksalno, dok je Alois Schönoa 1848. otvarao svoju vlastitu radionicu i opskrbljivao općinstvo Kr. Sl. Gl. Grada slasticama, njegov je mali sin već zagrizao u gorki zalogaj hrvatskog oporbenjaka i borca za progresivne odnose među ljudima. Poslastičarski sin Šenoa postao je znamenit književnik; drugi poslastičarski sin, Franjo Krežma, također s gorkim umjetničkim hljebom pod pazuhom, bio je, petnaestak godina kasnije, čudo od djeteta i violinist svjetskoga glasa; ali je govor kojim se služi njegova umjetnost univerzalniji, pa mu je, kudikamo lakše nego Šenoi, bilo stupiti u dodir s publikom svijeta.

Zabrinut za sinovu budućnost, stari Šenoa šalje ga u svoju Mađarsku, u Pečuj, gdje August pokazuje izvrsno znanje mađarskog jezika i svršava 1849/50. s odličnim uspjehom prvi razred; no kako razvitak Imperije ide sve brže prema germanizatorskom centralizmu, otac ga vraća u Zagreb, upisuje u tobože režimsku gornjogradsku gimnaziju i time — definitivno gubi! Umjesto da proizvodi pokorne beamtere, ta je škola kalila rodoljube. Gimnaziju, kao i sve nauke uopće, završava August 1857. s odličnim uspjehom. On je uopće prvi u svemu, talentat među talentima. U Beču se želi upisati u C. kr. orijentalnu akademiju i posvetiti diplomatskoj službi: govori i piše njemački, mađarski, francuski, talijanski i, naravno, hrvatski. No, već je njegov policijski *dossier* ispunjen podacima koji ga diskvalificiraju. Medicinu pak nije mogao izdržati psihički. Napušta Beč i, uz pomoć stipendije Strossmayerove, u Pragu upisuje pravo. Velika je, intimna kriza obuzela mladog studenta. Prag je grad u previranju, znamenito kulturno središte, mjesto prema kojemu su još hrvatski ilirci gledali sa zanosom i poštovanjem. Češki je nacionalni preporod odavna bio zahvatio sve pore nacionalnog bića, a Prag je sastajalište đaka iz svih slavenskih zemalja, južnih posebno. Šenoa zapušta studij i sve se više odaje javnom životu, takozvanoj politici. Povijest, povijesna zbivanja *in statu nascendi*, sve ga više zanose. Za oca, on je već propali student; on, najblistaviji đak svoje generacije! Pišući Račkome (a zapravo je to u isto vrijeme i pismo meceni Strossmayeru) Šenoa se početkom 1862. ispovijeda: »Mnogi će se možebit čuditi da dosada posla svoga sasvim ne svrših, mnogomu će se pričinjati da je ovo vrijeme predugo, tako dugo ko što meni strašno i mučno. Što da je tomu razlog? Nespo-

sobnost? Je l' razlog otezanju možebit lijenost? Ja sam vazda knjigi prikovan, jer mi je knjiga jedina slast kojoj me ništa na svijetu oteti ne može. [...] Koj je dakle razlog mojemu otezanju? Da Vam po duši i svijesti kažem, prečasní gospodine! — bijeda je, grozovita bijeda! [...] Moja bijeda je takova da sam se često ničim neg kruhom hraniti

A n h a n g.

Rangordnung der Schüler.

In der 8. Klasse:

1. Jagić Ignaz.	6. Vizjak Vincenz.	11. Urbanitsch Johann.
2. Thurin Albin.	7. Kralj Placid.	12. Vogrinz Andreas.
3. Gallé Joseph.	8. Gažić Stephan.	13. Mikec Leonidas.
4. Golob Vincenz.	9. Masnec Carl.	
5. Deym Franz, Graf.	10. Lampe Franz.	

In der 7. Klasse:

1. Ščenoa August.	6. Pump Carl.	11. Pluschk Richard.
2. Spun Napoleon.	7. Tuškan Mathias	12. Bišćan Franz.
3. Premru Hermann.	8. Schischegg Joseph.	13. Smodek Stanislaus.
4. Krizanić Johann,	9. v. Belošević Otto.	14. Gornik Anton.
5. Pump Eduard.	10. Molnar Georg.	15. Hergešić Johann.

Jagić i Šenoa, najbolji đaci u svojim razredima

morao, da se motam u vječnoj brizi i muki koja me važnu poslu silom otima, da sam s te brige i nužde obolio bio buduć bez najnužnijih potrebnostima, da mi duh malakše i tijelo gine. Tu sam među tuđim svijetom bez ogrjeva, bez poštena odijela, gdje se upravo primiče ljuta zima, tu sam pred ispitom gdje taksu položiti moram unaprijed, a neimam, tu sam slab i boležljiv, a pritom sve napasti na me navaljuju što ih muka i najgroznija nužda zadati može, a od dana do dana badava pomoći izgledam.« U takvim se okolnostima gradio Šenoin budućí stav. Bez obzira na moguću »literaturu« u ovim recima, oni ipak pokazuju dvoje: čvrstoću da se ne popusti, unatoč svim teškoćama, i iznenađujuću gipkost rečenice: to je sigurno najbolje hrvatsko pisanje u to doba! Suradnik »Pozora«, »Glasonoš«, »Naše gore lista«, pa ure-

dnik bečkih »Slawische Blätter«, Šenoa je već odabrao put. Potkraj godine 1864. piše, a 1. siječnja 1865. u »Glasonoši« objavljuje svoj programatski pregled hrvatske književne situacije *Naša književnost*, program ne samo svoj nego i cijeloga razdoblja. Ne položiviši strogih ispita, Šenoa se konačno, 1. travnja 1866. vraća u Zagreb. Poživjet će u njemu još svega petnaest godina i ostaviti za sobom djelo koje određuje buduću smjer hrvatskoj književnosti.

Neposredno nakon povratka zapodijeva Šenoa polemiku s već izmorenim Demetrom: mladenački čist i zanesen, on je i mladenački nepravedan. Proći će jedva desetak godina, a on će i sam osjetiti što znači nerazumijevanje mladih. Počinje pisati *Zagrebulje*, blistave felj-tone iz suvremenog života glavnoga grada Hrvatske, koji bogato obavještavaju i o općim prilikama i o samome piscu. Početkom 1868. propada u kazalištu njegova komedija *Ljubica*. Prvu književnu gorčinu zaslađuje postignuto mjesto gradskog bilježnika i vjenčanje sa Slavicom pl. Ištvanicevom. Iduće godine pokrenut je »Vijenac« kojemu će Šenoa, pet godina kasnije, postati ne samo urednikom nego i glavnim suradnikom i inspiratorom. Godine 1871. u njemu objavljuje prvi moderni hrvatski roman, *Zlatarovo zlato*. Slijedi pravo obilje književnih djela, pjesama, kritika, pripovjedaka. Godine 1873. *Prijan Lovro* (valja se sjetiti pisma Račkome!); 1875. roman *Čuvaj se senjske ruke*; 1876. *Antologija pjesništva hrvatskoga i srpskoga, umjetnoga i narodnoga*, s ovećom studijom *O poetici* kao predgovorom; 1877. roman *Seljačka buna*; 1878. pripovijest *Karamfil s pjesnikova groba* i roman *Diogenes*; 1879. pripovijesti *Vladimir* i *Prosjak Luka*; 1880. pripovijest *Kanarinčeva ljubovca* i početak velikog, nedovršenog romana *Kletva*. Izmučen, iscrpljen, izvrijeđan i slavljem umire 13. prosinca 1881, utiskujući svoje ime.

Bilo bi sasvim pogrešno duboki šenoinski patriotizam objašnjavati neofitskim žarom došljaka, željna da se potvrdi radikalizmom kojega su »domaći« dispencirani. Valja odmah naglasiti da je Šenoino rodoljublje izrazit primjer širine, otvorenosti, demokratičnosti, humaniteta u najdubljem značenju riječi. Hrvatstvo je za njega sinonim čistoće aktiviteta, domoljublje koje nema ništa agresivno, kojemu je polazište etičko. Hrvat je Šenoa postao u Premruvovoj gimnazijskoj kaznionici, a profuz-direktor otvorio mu je oči: taj nemškutar, nekadašnji Slovenac, neprijatelj je ne samo njegova nego i svoga naroda. Upravo Premru svojim neljudskim postupanjem udahnuo je u Šenou zanosnu ljubav prema slovenskom narodu, ljubav koja ga je nosila

čitava života, a kulminirala u najljepšoj romantičnoj noveli hrvatske književnosti, u *Karamzilu s pjesnikova groba, groba Prešernova*.

Nije samo rodoljublje osnovna sila pokretnika Šenoine umjetnosti; ali je u isto vrijeme posve jasno da se njegov talenat — izrazito aktivan, izrazito epski, izrazito antiindividualan — morao, u zatečenim povijesnim okolnostima, oblikovati upravo onako kako se oblikovao. Teoretski govoreći, Senoa je mogao ostati u Pragu i postati češki književnik; mogao je ostati u Beču i postati austrijski književnik. Praktički, bilo je to nemoguće: Austriju mu je omrznuo Bachov apsolutizam; a slavenstvo, kojemu bi tako pomogao u Pragu, njegovu je pomoć, još više, trebalo u Zagrebu. Ako je lanac apsolutizma i antislavenstva počeo pucati u Pragu, moraš tome procesu pomoći ondje gdje si najснаžniji. Povratak u Zagreb nije dakle povratak preradovičevskog putnika; jer Senoa nije ni časa sumnjao o svome životnom putu; nije ni povratak sina razmetnog, jer Senoa se s ocem ne miri, čak mu je taj sukob mjerilo vlastitog opredjeljenja: ne biti s ocem znači biti sa svim što je poletno, zanosno, idealno. Otuda je i sukob s Demetrom, uza svu čistoću nakane, pogrešan izbor protivnika. Senoa će to vrlo brzo sam priznati, ali mu je polemika bila potrebna, jer bez polemike nema književnog života. No istog časa kad obori Demetra, koji pada koliko od udaraca toliko i od vlastite malaksalosti, Senoa ostaje na poprištu sam. Na njemu je težina dobivene bitke. Jedno je rušiti, drugo uklanjati ruševine; jedno ponuditi program u žaru bitke, drugo provoditi program čije plodove sad svi očekuju. Stoga Senoa iz 1865 — prirodno — ima više radikalizma nego onaj iz 1880. No, bez obzira na članak *Naša književnost*, — pisan u Beču, kao program cjelokupnoj književnosti, — vrativši se u Zagreb, u dodiru s rodnom grudom, Senoa najednom daleko cjelovitije formuliра svoju viziju. Nije prošlo ni mjesec dana od njegova povratka u Zagreb, a on već odlazi u zagrebačku okolicu, penje se na Okić i u svojoj drugoj *Zagrebulji*, onoj koju naziva *lucus a non lucendo* («to jest pisati ću *Zagrebulju*, al neću pisati o Zagrebu») objašnjava svoju sklonost prema povijesti, pa još 1866 (16. svibnja, u «Pozoru») daje čitavu buduću poetiku:

»Nu sam prije gledao Okić samo s daleka, ovaj put mu se s bliza poklonih. [. . .]

Oj, starče moj, što te je tako srvalo, radi šta si posijedio, problijedio, što si se tako zabrinuo i raskinuo? Znadem, starče, zašto; znam da si se tako izobrazio gledajući kroz vjekove zemlju hrvatsku.

Ti si ju gledao, tu divnu majku svoju, kako ju snuboci prose i na sablje raznose, kako ju medom snube a otrovom ljube, ti si ju gledao, tu lijepu nesretnicu, kako je prije sunašca cijedila tisuće alem-suza, kako su pucale grdne rane bujnih joj grudi! Da, ti si gledao mnogo, mnogo vjekova, pa onda si razumio da je taj znak krvava haljina majčina nad kojom je tuđa lakomost kocke bacala, onda si se prenuo u svojih utrobinah, voljan da se sam razgradiš i razletiš, i da kame-nim daždom satreš vragove roda. Al sudba te prikovala na tvrd kamen, i svaka ti se kletva prometne pticom grabežljivom, i svaki jad gujom ljuticom.

Evo ti feudalnoga vruga! reći će kakov birokrat; evo ti romantičkoga ludovanja! reći će koji praktički domorodac koji si za domo-vinu svaki dan jezik brusi, al za domovinu ne bi žrtvovao ni prsta malica.

Ja niti sam stari kakov feudalac, niti novopečeni aristokrat, nu vjerujte, meni se ti stari tvrde gradovi više mile nego mnoga pobije-ljena palača zagrebačka. Pa rekli vi što vam drago, ja radje gledam starinske slike naših velikaša u našem narodnom muzeju nego foto-grafije modernih činovničkih prvaka u Ilici. Al romantizam! da, bio sam ponješto romantičke ćudi pod Okićem; i vjerujte mi, kako sad naše socijalne okolnosti stoje, to se mora čovjek katkada dati na ro-mantiku, da zaboravi sav taj jad, jal, bijes, klevetanje i šupljinu za-grebačku. Ja ne ljubim šećerli-idiličke pjesnike što pjevaju samu li-monadu, al ljubim narav, iskrenost i hrvatsko srce, kako većinom žalibože samo u kronikah nalazimo. I vjerujte mi, pod sjenom starih ruševina, pod hladom starca hrasta može se čovjek zanositi u ono hrvatsko doba gdje naopaka civilizacija nije još izobraživala dozla-boga hrvatskih srdaca. Ne recite mi da sam *laudator temporis acti* niti sam star čovjek, niti profesor povijesti kojemu će stari junaci omiliti. Ne mislite da hvalim stare siledžije proti kojim je ustao Matijaš Gubec: al vjerujte mi, ja se volim golim rukama hvatati posjeklice nego da mi gujski klevetnički jezik ime i poštenje kalja. Mi mladi ljudi malo se naučili slobodice, pa kad iz školske klupe dođeš u socijalni život koji po svojih kastah nije bolji od staroindij-skoga, recite mi, zaboga, neće li mladu srcu, onomu krilašu što nikakovih torova i plotova ne poznaje, neće li mladu srcu goditi kad može prosto razvijati svoja krila? — «

Popevši se na Okić razvija Šenoa iste misli a onda, uspoređujući nizozemske, talijanske i francuske slikare pejzaža odaje ujedno i svoj smisao, ljubav prema sintezi: »[...] to nije posao Nizozemca koji riše

većinom *en détail*. Nizozemac ne bi shvatio u jednu sliku [*sic!*] sav taj bujni vidik okolo Okića. Kao što se uhu hoće da u harmoniji svi glasovi zastupani budu, i niski, i srednji i najvišji, tako godi oku najviše kad vidi pokrajinu gdje ima svih plastičkih prelaza.«

Sav je budući Šenoa u toj »matoševskoj« šetnji kroz rodni pejzaž! I objašnjenje ljubavi prema domovinskom krajoliku, i »sharambašičevska« slika prodane domovine s koje je strgnuto kraljevsko odijelo, i kritika austrijskog feudalizma, i podrugivanje zagrebačkoj malograđanštini, i odbijanje romantizma, i u isto vrijeme objašnjenje tvrdokornosti romantizma u malim, potisnutim prilikama, i odbacivanje sladunjavog stihotvorja, i ljubav prema seljačkom kralju kojemu će on biti najveći pjesnik u XIX. stoljeću, i — konačno — zastupanje slobode stvaranja bez koje nema prave književnosti. Pa i u drugom dijelu citata nije naodmet istaknuti harmoniju svih glasova, jer samo ta harmonija može dovesti do boljeg, potpunijeg, kompleksnijeg pjesničkog jezika, bez kojega je svaka buduća polifonija nemoguća.

Šenoa je propjevao prilično rano, pjevao je čitava svog vijeka, pjevao dobro, punim grlom, prije svega vješto i privlačno; a ipak, Šenoa nije pjesnik. Nesklon, poput kasnijega Kranjčevića, iznošenju vlastitih intimiteta, Šenoa je nadasve cijenio poeziju koja ima širi interes i moćniju akustiku; pripovjedač, on je volio poeziju koja manje iznosi psihološka stanja a više pjeva povijesna zbivanja; pretpostavljajući povijesni roman suvremenome (ili kako ga je on nazivao socijalnome), on je to činio i u poeziji: milija mu je bila pjesma koja iznosi događaj od one koja se ograničava na čuvstvo; neka čuvstvo bude posljedica čitanja a ne čin pisanja, neka se rađa u čitatelju, a pisac neka se pobrine da ga izazove. Budući da je osjećao potrebu tendenciozne, utilitarne književnosti, moralo je svako njegovo djelo nositi poruku. A ona je bila jednostavna. Izrekao ju je, jedan od mnogih puta, u plamenoj »prešernovskoj« zdravici *Napitnica budućnosti* i u gorkoj, indigniranoj antizdravici *Klevetnikom Hrvatske* koja samo naoko ima karakter patriotske pjesme, a zapravo je mnogo više: ljudski program slobode, slobodnih, zbratimljenih naroda koji čine slobodno čovječanstvo. U hrvatstvo se Šenoa »zatvarao« samo zato što je najvruće želio izlaz iz toga obruča: samome sebi i svome narodu. Tako valja objasniti njegove velike povjestice, pjesme pripovjednoga oblika, tip izražavanja što ga je zapravo on stvorio. Njegovi intimni stihovi prazni su i banalni, osjećaji su snažni, ali pravoga izraza nikako nema. Naprotiv, u širim kompozicijama, u kojima se obraća svome narodu, narodima, čovječanstvu, dosegnut je toliko potrebni zamah

i odjednom odjekuje odgovarajuća akustika. *Budi svoj!* etički je program njegova nacionalnog osjećaja; *Na Ozlju gradu* tipična povijesna kompozicija koja diše duhom njegovih povijesnih romana; *Propast Venecije* — peterodijelna povijesna slika, građena posve po ugledu na *Smail-agu Čengića* — svjedoči o dubokom humanizmu ovog naoko provincijalnog patriota. (Mažuranić je završio povijesni dijalog s Turcima, Šenoa s Mlečanima; mučni dijalog s Austrijom privest će kraju tek Krleža.) Slijedi niz povjestica lokalnijega, zagrebačkog značenja: *Zmijska kraljica*, jedna od mnogih fatalnih žena hrvatskoga realizma; *Kugina kuća*, *Kameni svatovi*, turobne pučke priče egzemplarno ispriповijedane; *Grobovi Hrvata*, *Kakvu Hrvati djecu jedu*, pjesnički protesti iz vjekovnoga krležijanskog »kroatenlagera«. No, bez obzira na tematiku, i kad su izrazito povijesne (*Smrt Petra Svačića*) ili političko-prigodne (*Munja od Gabele*), ili prigodnice u najobičnijem značenju riječi (*U slavu Jugoslavenske akademije*), ili, konačno, građanske u modernom značenju (*Brzobjav*), Šenoine su pjesme uvijek rezultat golemog i uspješnog napora da se hrvatski stih oslobodi i mažuranićevske formule, neadekvatne u modernom vremenu, i preradovićevske patetike, odviše udaljene od suvremenih psiholoških potreba. No, da je Šenoin pjesnički razvitak mogao krenuti i dalje, pokazuje započinjana, nejednaka ali čak i kao torzo dramatična pjesma *I svršeno je...*; taj *consumatum est* okovanoga pjesnika najbolje svjedoči da je iza svjesno odabranoga optimizma stenjao živ čovjek pod nasmiljenim udarcima udesa.

Zapaženo je odavna kako se Šenoin pripovjedački rad cijepa na dvoje, ne samo po strukturi: pripovijetke — romani; nego i po vremenu, pa su mu pripovijetke uglavnom suvremene kompozicije, a romani isključivo povijesne. Već je u članku *Naša književnost* Šenoa ustvrdio da je nastupilo doba pripovijetke i romana, a da doba drame tek ima doći. Razmotrimo li Šenoine teoretske postavke tijekom čitavog njegova djelovanja, vidjet ćemo da se jedna među njima posebno ističe: književno stvaranje i narodni život najuže su povezani. Ne mogući zamisliti književni rad nego kao rad za narod, Šenoa je i svoju poetiku rado podredio toj potrebi. Zvono koje zvoni u pustoj crkvi zapravo ne zvoni: nema li uha da ga čuje, njegov bat samo pomiče zrak, a to micanje zraka, to potencijalno zvonjenje, gubi se u daljinama i umire bez smisla. Ne, Šenoa to nije želio biti. Njegovo zvono je i budi, potresa i slavi, prati čovjeka u svima njegovim časovima, poput Schillerova, u Šenoino doba toliko omiljelog *Zvona*: ono nalazi ton za sve radosti i nevolje čovjekove. A taj je čovjek povijesno biće,

hrvatski čovjek, sa svojom tugom i svojim zanosom, stiješnjen u skučenim prilikama, i zato još potrebniji, još željniji velikih poleta, čijom, za bratstvom s cijelim čovječanstvom, njegova težnja za ljepotom, za mišovitvorena stoljetna želja za pravdom i istinom, to je čin i zanos Šenoina pisanja. Jer što je smisao umjetničkog stvaranja na ovom kolicima koje su njegove, nazorima koji su njegovi, izgradi ono što je povijest propustila. Analogiju, vezu, uzročnu ovisnost prošlosti i sadašnjosti može narodu najpotpunije predočiti njegova umjetnost: njegova socijalna novelistika i historički roman. Studija, ozbiljnoga studija se hoće za to, kaže Šenoa. A taj su studij — njegove novele. Svaka od njegovih pripovijesti donosi bar po jedan hrvatski tip njegova vremena, po jedan slučaj, po jednu sudbinu. Ali, otkuda takve sudbine, otkuda takvi slučajevi, otkuda takvi tipovi? Šenoa daje njihovu pojedinačnu povijest, njihovu pojedinačnu kauzalnost. Barun Ivica, prijatelj Lovro, prosjak Luka... ili Vladimir... koliko tragike u njihovim udesima... Sve su to odreda izvrsno, suvereno ispričovijedane sudbine. Ali, kako je došlo do toga da one budu moguće; ili, još točnije, što je uzročnik te njihove mogućnosti, to može ispričovijedati, prikazati, objasniti samo roman. Stoga historijski roman Šenoin nije bijeg u prošlost nego suočavanje drame sadašnjosti s njezinim davnim pretpostavkama: spoznaja njezinih uzroka, dakle spoznaja nje same.

Već je pobratim Šenoin Bude Budisavljević upozorio sina Šenoina, Milana, da *Primadonna* ne može biti djelo njegova oca jer u njoj nema Zagreba. Odista, na jedan ili na drugi način, Zagreb je uvijek prisutan u Šenoinu djelu. Ta »zagrebocentričnost« Šenoina pisanja nije dabome nikakav lokalpatriotizam, nego jasno doživljena potreba pišćeva da društvu, narodu koji tako reći nema grada, odnosno nema vlastite građanske klase (a po svome ocu Šenoa je to najbolje mogao znati), stvori grad i patriotsko građanstvo; kako je pak u prošlosti građanstvo Zagreba ipak bilo u pretežnoj većini hrvatsko, to je situacija u prošlosti i bolja i poučnija od sadašnje. Gledajući s Griča, još od davnih gimnazijskih dana, Šenoa je zapravo gledao i u prošlost i u budućnost Zagreba. S toga motrilišta sagledao je Šenoa prvu veliku dramu Zagreba, sukob Griča i Kaptola. I krvavi potok među njima. Balzac je o Parizu govorio kao o strahovitom žrvnju mladih talenata i sudbina, upozoravajući na činjenicu da ni u Talijana, ni u Nijemaca, ni u Nizozemaca, pa ni u Engleza, ne postoji grad koji je od svih

ostalih načinio mračnu provinciju. Šenoa nije ideal gledao u tome, ali je vrlo dobro znao da je probuđenom hrvatstvu od najpreče potrebe grad koji će okupiti ono malo narodnih snaga što se tek organiziraju. Dodamo li da je taj Zagreb — sjedište Sabora, Akademije, Sveučilišta, brojnih kulturnih, znanstvenih i političkih institucija — u času smrti Šenoine imao svega tridesetak tisuća stanovnika, jasno je da je balzakovska opasnost bila upravo nemoguća, a potreba nacionalne koncentracije i te kako žurna. Još 1877. Šenoa je tvrdio: »U Zagrebu ima birokracije, militarije, spekulacije, tobožnje nazoviaristokracije, inteligencije, u Zagrebu ima vojska mladeži — svega toga ima, sve to traje svoje dane usporedo, među sobom, proti sebi, ali nijedna od tih svih mogućih 'acija' ne gospoduje, nijedna ne može Zagrebu, koj niti je velik niti malen grad, utisnuti svoj biljeg. Budimo iskreni: naš glavni, naš slavni Zagreb ne ima godišta 1877. društva već sama individua, sve *infuzorije u kapljici vode*, koji se jedan drugomu ugibaju, a nikad ne sastaju.« I tu je dio odgovora zašto Šenoi suvremeni Zagreb nije bio tema za roman: jer se ta kapljica vode još nije konstituirala kao grad, kao aglomeracija građanstva. Suvremenu, buduću snagu Zagreba nalazio je Šenoa, prirodno, u njegovu građanstvu koje se već u prošlosti dizalo u obranu svojih staleških prava, suprotstavljalo i kleru i plemstvu.

Zlatarovo zlato upravo je slika te borbe između nasilnoga medvedgradskoga gospodara Stjepka Gregorijanca i građana zagrebačkih koji, kolektivno, čine glavnog junaka romana. Oni su borci za pravicu, oni su žrtve nasilja, i skupno i pojedinačno, i kao Zagrepčani i kao pojedinci. Ali upravo u toj funkciji oni su najmanje romantični. Paradoksalno, mnogo su romantičniji predstavnici plemstva, opisani svi više-manje na isti način, pogotovu pak glavni antagonist građana, Stjepko Gregorijanec, sa svojim disproporcionalnim porocima i mrskim činima. Nije literarno bolje prošao ni njegov parnjak među građanima, zlatar Petar Krupić, kojemu je više pridijeljena ukočena uloga moralnog i socijalnog lika negoli žive osobe. Nije puno življe ni dvoje zaljubljenih, Pavao i Dora, oboje više figure iz opere nego iz romana. Za Doru je već Ibler dobro zapazio da bi i teško bilo zamisliti življi, aktivniji pozitivni lik građanske djevojke, čak djevojčice iz kasnog XVI. stoljeća. (Na istom se liku slabo iskazao i Manzoni, stvarivši Luciju koja nije od krvi i mesa!) Za Doru je dovoljno da se zaljubila, i to u plemića, da je svoj udes prihvatila krotko i čisto, u skladu s načelima svoje klase, načelima koja i autor zastupa. Među pozitivnim, bolje reći simpatičnim likovima, živa je čitava galerija građana, izdife-

August Senoa

rencirana od portreta do karaktera, zastrta blagom komikom koja je najbolji put prema realističkom crtanju. Teret radnje pao je međutim sav na leđa »pročišćenih« dobrih i zlih likova: dva dobra, polubrat Pavlov, tobožnji nijemak Jerko (iz kojega će se kasnije razviti jedna od najkompleksnijih osoba Šenoinih, prosjak Luka) i krajišnik-haramija Radak; i dva zla, opaka, ali puna života i ružnih strasti, mutni, odvratni brico Grga Čokolin (koji u romanu svaki put zadrhti kad vidi Radaka, ili kad mu ga tko spomene, a kasnije se otkrije i zašto) i prelijepa, strastvena, bujna, fatalna Klara Grubarova, nesretno zaljubljena u Pavla, lik koji će dobiti tolike sljedbenike u hrvatskom romanu XIX. stoljeća. Uostalom, ne samo zlokobna zrela žena (kasnije *Zmijaska kraljica*) nego i nevina Dora, bit će tipizirane osobe tog romana, kao što će i opozicija Stjepko—Pavao (ne uvijek u roditeljsko-sinovskom odnosu) ostati stalna.

Bilo bi odviše pojednostavnjeno tvrditi i da je *Zlatarovo zlato* najbolji Šenoin roman, i da je u njemu zacrtan sav Šenoin budući romaneskni rad. Sud je taj posljedica s jedne strane golemog oduševljenja s kojim je djelo bilo primljeno; s druge pak činjenica da se Šenoa nikad nije odvažio na društveni roman morala je izazvati dojam nekog ponavljanja. Dojam prividan, jer povijesni roman za Šenou nije nemogućnost da napiše društveni, nego konvencija koja mu dopušta da bude eksplicitan tamo gdje bi sigurno morao biti oprezan. Drugi veliki roman Šenoin, *Seljačka buna*, mnogi smatraju za njegovo najbolje pripovjedačko djelo. I s razlogom. Ako je *Zlatarovo zlato*, možda, cjelovitije u pripovjedačkoj liniji, to je *Buna* bez ikakve dvojbe djelo u kojemu je Šenoa napisao svoje najplemenitije, najzanosnije stranice. Još od najranijih dječaćkih dana, iz igara po Markovu trgu i Gornjem gradu, privukla je Šenou legendarna osoba seljačkog mučenika. I Gubec je, jamačno, bio jedan od motiva sukoba s ocem koji je u seljacima gledao samo bića što imaju točno određene dužnosti prema gospodarstvu, a i on sam želio je tek da bude takav gospodar. Sin, međutim, još od navedene *Zagrebulje*, pa sve do kraja života, ne samo da vidi u seljaku čovjeka, nego čovjeka i boljeg od takozvanog kaputaša. Predgovor *Seljačkoj buni*, posvećen Mihovilu Pavlinoviću, pokazuje to izriječno: »Nu iz svih ovih strahota razabrat ćeš jedno. Seljačka buna nije prosta gungula usijanih glava, nipošto, već pravedna borba puka za pravo i poštenje. Seljak se nije digo dok su mu otimali vola i kuću, seljak je planuo kad mu osramotiše ženu i kćer. I kad se je digo, kad su se silne čete razlijevale bez uzde po svoj zemlji, nije si seljak gotovo nijednim zlodjelom ocrnio obraza. Čitaj izvore i vidi

ćeš da je tako, da onim grozotam o kojih neki historici govore ne ima traga, a suci bili bi ih jamačno zapisali u svojim istragah. Po tom dobiva buna veću etičniju cijenu, a seljačstvo izlazi opravdano pred svijet.« Dokumentiranost na koju se Šenoa neprestano poziva nije ništa drugo nego težnja za realističkim promatranjem koje je u povijesnom romanu moguće jedino temeljitim upoznavanjem s povijesnim zbivanjima. No, dok je u *Zlatarovu zlatu* težište ipak bilo na pravednoj ali ometanoj ljubavi dvoje predstavnika različitih staleža, ovdje, u *Seljačkoj buni*, Šenoa pokazuje izvanredan smisao za masovne scene. Stubička bitka najveća je masovna kompozicija hrvatskoga XIX. stoljeća i samo se Kovačićeva »bitka« na pijani uskršnji ponedjeljak u krčmi Trepetljike može mjeriti s njome: naravno, uz bitnu napomenu, da je Šenoina scena u ključu tragičnom, dok je Kovačićeva u komičnom. Uostalom, veliki Kovačićev književni dug prema Šenoi možda je najočitiji u usporedbi *Registrature* sa *Seljačkom bunom*. Upravo je ta usporedba najprikladnija da se ustanove i izoliraju razlike između Šenoine i Kovačićeve umjetnosti.

Diogenes je posve drugačije djelo; moglo bi se reći da baš on pokazuje koji je smisao Šenoine opcije za povijesni roman. Među Šeninim romanima *Diogenes* je svakako najsvremeniji, ne zato što je vremenski razmak između autora i njegovih junaka manji od stoljeća i pol; nego zato što je modernije, pokvarenije, sebičnije i lukavije društvo XVIII. stoljeća moglo još lakše biti paralela hrvatskome društvu Šenoina doba. U predgovoru njemačkom izdanju Šenoa izrijekom navodi kako nije »unosio u nj nikakvoga kasnijega mišljenja«, ali odmah, poslije zarez, nastavlja: »bilo bi to i suvišno«. Suvišno ne samo u ovom romanu, nego u svima Šeninim romanima. Uostalom, nekoliko redaka niže, Šenoa bolno objašnjava: »[...] slika je tmurna, ali ni ne može biti vedra. Bilo bi nezgrapno paliti nekoliko malih luči gdje vlada bezutješna noć: poljepšavanje i divljenje samima sebi nisu nego beskorisna pomagala slabih duša, a samo jasno upoznavanje sebe najsigurniji je put poboljšanja.« I njemu je, kao i desetak godina kasnije Gjalskome, osnovni doživljaj suvremene zbilje noć, mrkla noć. U gustoj tmuni spašava se onaj tko, makar koliko daleko, daleko na nebosklonu, vidi pamik zore: »svijetle i radosne točke«, kaže Šenoa, i »značajeve prožete najčišćom domovinskom ljubavlju«. Pa kad bi se među Šeninim romanima imao tražiti naj-»dokumentarniji«, naj-»eksperimentalniji«, najbliži i suvremenom (francuskom!) salonskom ambijentu i rafiniranoj političkoj spletki, bio bi to bez sumnje *Diogenes*. Pojedine scene gotovo da su »zolibjanske«, premda upravo za

njih upozorava Senoa da su doslovce prenesene iz Krčelićevih *Annua*. Uostalom, i Zola je neumorno tvrdio da ništa nije izmislio, da je sve to potvrđeno u zbiljskom životu.

Krunu svojega stvaranja kanio je Senoa dati u obuhvatnom romanu *Kletva*. Silna je to kompozicija u kojoj se usporedo vode dva tijeka radnje: javni i privatni. Javni su događaji što ih je Rački opisao u svome fundamentalnom djelu o pokretu na slavenskom jugu u XIV. stoljeću; privatni, prije svega, tragična i plemenita ljubav Berislava Paležnika i Anđelije, nećakinje biskupa zagrebačkog Pavla Horvata. Javna zbivanja silovita su i okrutna po zahvatu, ali pozadina im je prvi pokušaj preusmjeravanja hrvatske povijesti. To je razdoblje i Marković smatrao najprikladnijim za svoju veliku dramsku tetralogiju; razdoblje koje se neposredno suočava s turskom opasnošću, a ona će — kobno i nezadrživo — skrenuti hrvatsku povijest prema rasulu, raspadu, mukama, iseljavanjima, borbama za tuđ račun i pretvaranju Hrvatske u *reliquiae reliquiarum*. Upoznavanje sebe, o kojemu tako često govori Senoa, i ovdje je pokušaj, ne da se povijest negira, niti da se činjenice iznevjere; nego da se spoznaju okolnosti u kojima su pogreške načinjene i da se njihovo iskustvo primijeni u suvremenosti. Upravo je historijska vjernost bila jedna od glavnih briga Šenoinih. Historičari su stoga (Smičiklas, Šišić i drugi) smatrali da je vjernost najveća cijena Šenoinih povijesnih romana; a sam je Senoa znao da povijesna i poetska istina nisu jedno, i da različitost poetske istine ne mora značiti iznevjeravanje povijesne. Ponekad, čak, takvo je iznevjeravanje neophodno.

Kletvu je Senoa pisao umoran, klonuo, nemoćan, u doslovnom značenju riječi na smrtnoj postelji. Još se tako reći njegovo crnilo nije ni osušilo na papiru, a već je mali Milan trčao s nastavkom u tiskaru Narodnih novina, u kojima je roman izlazio. Cjelinom se stoga (bez obzira na to što je roman ostao nedovršen) *Kletva* ne bi mogla mjeriti s drugim djelima Šenoinim; ali u pojedinim scenama, kad bi nadahnuće nadjačalo i fizičku bol i klonulost, Senoa je govorio glasom najdublje umjetnosti. Posebno je znamenita ideja kletve kao kobi hrvatske, ideja besmislene a okrutne raspre između Gričana i Kaptolaca i lik đaka Miroslava, tužnog pjesnika bespomoćnosti. Noćna scena poslije požara mlina Živana Benkovića i otmice njegova sina Benka govori o toj povijesnoj svijesti Šenoinoj koja se sva izražava u nesavladivoj crnini, mraku, noći. Blizina smrti i dubina tragičke spoznaje dominira u ovom romanu: sve je zastrto dugim, crnim, svilenim draperijama, sva ona svjetla, svjetlucanja u mraku kao da su zamrla, uga-

šeni su mladenački ideali, udaraca ima previše, i privatnih i javnih a da bi izmučeno tijelo moglo makar i slabom snagom podržati duh. Magistralan je u tom pogledu, i literarno i psihološki, mrki, crni, tamni, mračni lik Jure Jamometovića:

»Sred toga bujnoga, proljetnoga života, gdje se počela cijela narav kretati novom snagom, gdje se proljetna pjesma orila iz tisuće i tisuće skladnih grla, letio je na mrku konju nijem, poniknute glave čovjek na čudnovatu hatu. Ni konja, ni konjika ne pokriva ni srebro ni zlato, nit se oni odješe u sjajni, veseli grimiz. Konjiku pada niz ramena crna kabanica, crn mu je kalpak, crna perjanica, konju spustio se niz leđa crni caprak, crno mu je sedlo, crna uzda. U desnoj ruci nosi konjik visoko kopljište, o njem se vije o proljetnom vjetru crna zastavica, a na njoj bijeli se krst. Čudno je toga konjika gledati, toga mrkog teklića sred svijetle naravi božje, reć bi da je svijetom pošo vjesnik smrti.

Konjanik leti bez obzira, jedva da diše, a konjić pod njim pjeni se ljuto. Nit bi si čovjek priuštio zalogaj hljeba, a svome konjiću pregršt zobi, samo kadšto bi stali kod gorskog izvora ili potoka da se nasrknu vodice. To im bijaše jedina okrepa po svem putu. Konjanik gleda u zemlju, leti bez obzira, za njega ne ima ni rijeke, ni potoka, ne ima brda ni propasti, sve će preletiti, sve će preskočiti, sam si otvara put po bespuću, ide kanda mu se riva ostan u krvavo srce, vije se na konju planinom, pliva do pojasa rječinom, a uz to teku mu gorke suze niz obraze. Samo gdje se bijeli sred ravni varošica kakva ili vrh brda gospodski dvor, zaći će mrki gost gospodaru ili poglavaru, pozdravit će ga u ime božje, spustit će crnu zastavu svoju i reći će tajnu, strahovitu riječ. Na tu riječ zaplakao cijeli kraj, zaplakalo muško i žensko, staro i mlado, bjedujući i kukajući, da se čuje do Boga; al mrki konjanik juri još dalje i dalje, ostavljajuć za sobom nemio trag, tešku tugu i žalost, a sam lijući grozne suze.«

Tako integralnu sliku tuge, crnine i poraženosti mogao je izraziti samo onaj tko se dijeli sa sobom, sa svojim sanjama, sa svijetom.

Tek je dvaput u svojim pripovijestima dosegao Šenoa tu puninu rezignacije: u *Prijanu Lovri* i u *Prosjaku Luki*. Sudbina Lovre Mahničiča pokolebala je njegov optimistički zanos. Ustanovio je da je bijeda jača od nadarenosti i da se neimaštini kao usudu ne može izmaći; a u *Prosjaku Luki*, čak ni svladana bijeda nije do kraja poražena. Poni-

ženi ciganin domogao se i novaca, ali se sreće — izvan ljudskog društva — nije mogao dovinuti. Pogrešno je stoga doživljavati Šenoin konstruktivizam kao znak naivne, romantične idile. Šenoina umjetnost uopće nije takozvana laka literatura, nego ozbiljna analiza jednog društva i jedne nacionalne situacije u uvjetima kad to društvo nije kadro podnijeti objektivnu spoznaju o sebi. A upravo je ona glavni cilj Šenoina pisanja, od romana do najmanje bilješke u »Vijencu«.

Ni u jednome svom dijelu nema Šenoino djelo onog značenja što ga ima kao cjelina. Možda je upravo u toj cjelovitosti, u tom širokom zahvatu i širini pogleda, glavno značenje Šenoino. Jer, vrijednost njegove pojave nije aritmetički zbroj vrijednosti njegovih pojedinačnih aktiviteta, nego nova kvaliteta koja se najbolje izražava u trajnosti i u aktualnosti cjeline toga djela. Tamo gdje bi druge uhvatio očaj i želja da se pobjegne glavom bez obzira, tamo je Šenoa stao i ostao, svoju vjeru i optimizam podigao do estetskoga kanona i svoj talenat podvrgao plemenitom utilitarizmu. Iako, uznoseći njegovo djelo, često slavimo više ono što je taj umjetnik mogao dati, da nije bio prisiljen početi odista ispočetka, negoli ono što pred nama objektivno stoji, ipak ne smijemo pretjerivati: Šenoino djelo nije samo potencijalno, uvjetno; ono je zbiljsko, izvan svake sumnje. Jest, kriterij što ga ono zahtijeva nužno je historijski; ali, zar i najvećoj literaturi nije sudba da se potpomogne tim kriterijem? I zar Goethe nije rekao da je najviša lirika odlučno historijska i da su Pindarove ode nerazumljive, da im se podrezuje unutarnji život ako im oduzmemo historijsko-mitološke elemente? A tako je i s ovom imponantnom policom ne samo »historičkih i socijalnih pripovijesti«, nego i lirike, publicistike, kritike i uopće književnih tekstova.

Da oživotvori što je postigao, imao je Šenoa nekoliko bitnih talenata, ali se nad njima neosporno ističu dva: profinjeno osjećanje štokavske jezične materije (koju je, također, valjalo nametati publici) i izuzetan smisao za pripovijedanje, za iznošenje događaja i njihovo zapletanje u privlačne fabule. Pa ako bismo ovdje i prihvatili Thibaudetov paradoks da nisu najbolji pisci oni koji najvještije komponiraju, ne bismo nipošto htjeli zanijekati da je Šenoina muza bila interesantnost i da je u njegove tekstove bilo potrebno samo zaviriti: iz njih se izlazi tek pošto su pročitani.

U cjelini uzeto, Šenoino djelo dokazuje nekoliko istina: da je trajno ono pisanje koje je upućeno konkretnoj, zbiljskoj publici svoga vremena i koje je zabavljeno zbiljskim, konkretnim pitanjima sredine u kojoj nastaje; da put u trajno vodi kroz vrata sadašnjosti, jer

budućnost nije ništa drugo doli sadašnjost, prevladana i dignuta na viši stupanj; i konačno, da je književnost za istinskog stvaraoča život, životno poslanje. U plemenitoj kontradikciji između utilitaristički shvaćene književnosti i posve idealističkog vjerovanja u nju leži tajna neugasive Šenoine privlačnosti.

Literatura. I[van] P[erkovac]: *Ljubica*. Vesela igra od Aug. Senoe. »Novi Pozor«, II/1868, 168, 664, 169, 667—668, 170, 672; Ante Kovačić: *Literarni gavani* (Šenoa kao urednik *Vijenca*), »Sloboda«, 3/1880, 55, 3—4; [Josip Eugen Tomić]: *August Senoa*, »Vijenac«, XIII/1881, 51, 818—820; August Harambašić: *August Senoa*, »Hrvatska vila«, I/1882, 1, 13—14; Desiderius [Janko Ibler]: *August Senoa: Sabrane pripoviesti*. Izdanje »Matice hrvatske«. Svezak prvi. »Narodne novine«, 50/1884, 298; Desiderius [Janko Ibler]: *Šenoine pripoviesti* (Izdanje »Matice hrvatske«. Svezak III.), »Narodne novine«, 53/1887, 81; Janko Ibler: *Prvi hrvatski roman* (Zlatarovo zlato od A. Senoe), »Narodne novine«, LVI/1890, 55, 4, 56, 4—5; Franjo Marković: *August Senoa*. Spomen-knjiga Matice hrvatske, Zagreb 1892; Antun Gustav Matoš: *August Senoa*, »Hrvatska smotra«, II/1907, II, 35—36, odnosno *Djela* VI, Zagreb 1973, 121—122; Antun Barac: *August Senoa* (studija), Zagreb 1926; Jovan Dimitrijević: *August Senoa*, Zemun 1926; Mihovil Kombol: *Antun Barac o Šenoi*. Pod pseudonimom N. Novaković. »Književna republika«, 3/1926, 4, 208—221; Arsen Wenzelides: *August Senoa*, »Savremenik«, 20/1927, 7/8, 310—316; Milutin Cihlar Nehajev: *Čim da proslavimo Augusta Šenou?* »Hrvatska revija«, 2/1929, 10, 586—588 + 590—592; Miloš Savković: *Šenoa i istorija*, »Jugoslovenski glasnik«, I/1930; 19, 11; Milan Senoa: *Moj otac*, Zagreb 1933; Antun Barac: *Šenoa* (kao kritičar); u djelu: *Hrvatska književna kritika*, Zagreb 1938, 25—39; Otokar Keršovani: *O Šenoi*, »Republika«, I/1945, 3, 197—202; Marijan Matković: *A. Šenoa* (kao dramatičar), u studiji *Hrvatska drama XIX. stoljeća*, »Hrvatsko kolo«, II/1949, 2—3, 374—376; Antun Barac: *Šenoina »Seljačka buna«*, *Savremeni problemi* I, 1, *Socijalistički preobražaj našega sela*, Matica hrvatska, Zagreb 1950, 284—298; Antun Barac: *Hrvatska novela do Šenoine smrti*, Rad 290, JAZU, Zagreb 1952, 5—64; Zdenko Škreb: *Šenoa, Karamfil sa pjesnikova groba*, »Umjetnost riječi«, I/1957, 1, 9—28; N(edjeljko) Mihanović: *Tvorac našeg romana*. U povodu 80-godišnjice smrti Augusta Senoe, »Vjesnik«, XXII/1961, 5317, 6; Ivo Frangeš: *Značenje Augusta Senoe*, »Telegram«, III/1962, 90, 1; Milorad Živančević: *Nepoznata Šenoina publicistika*, »Prilozi za književnost«, 1965, 1/2, 58—68; Milorad Živančević: *August Senoa o Słowiańszczyza*, »Pamiętnik Słowiański«, XV/1965, 159—198; Dubravko Jelčić: *August Senoa njim samim*, Beograd 1966; Milorad Živančević: *Šenoa a Češi*, »Prehled«, IV/1966, 29—66; Petar Šegedin: *Čovjek u riječi* u knjizi *Riječ o riječi*, Naprijed, Zagreb 1969, 7—79; Ivo Frangeš: *Šenoina baština u djelima hrvatskih realista*, »Croatica«, I/1971, 133—163; Ivo Frangeš: *Stogodišnjica »Zlatarova zlata«*, »Forum«, X/1971, knj. XXII, 10—11, 517—536; Gisa Dippe: *August Senoas historische Romane*, »Slavische Beiträge«, Bd. 58, München 1972; Milorad Živančević: *Literatura o Šenoi*, »Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu«, XVII/1974, 1, 221—246.